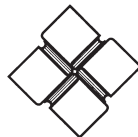

DE KUNST VAN HET AFBEELDEN

EEN OVERZICHT VAN DE VISUELE TAAL

JOAN B. VERT

EBURON
DELFT 2014

ISBN 978 90 5972 840 0

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484
info@eburon.nl
www.eburon.nl

Omslagillustratie: John Constable, *Wivenhoe Park, Essex*, 1816, National Gallery of Art, Washington DC

Omslagontwerp en opmaak: Veroni van Berlo

Redactie en advies: Veroni van Berlo

© 2014 Joan Vert. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD in het kort

INLEIDING	1
DEEL I DE KUNST, HET BEELD EN HET OOG	9
1. DE KUNST	13
2. DE GESCHIEDENIS VAN HET BEELD	31
3. DE ANALYSE VAN HET BEELD	43
4. HET LICHT EN HET OOG	55
DEEL II HET ELEMENTAIRE NIVEAU	73
5. DE VORM	77
6. KLEUR	85
7. TOON	103
8. TEXTUUR	109
9. DE EIGENSCHAPPEN VAN DE VORM	117
DEEL III COMPOSITIE	129
10. HET GEHEEL EN DE DELEN	133
11. VERHOUDINGEN	147
12. HET BEELDVLAKE, HET VELDE EN DE SCÈNE	161
DEEL IV BETEKENIS	175
13. DE VISUELE TAAL	179
14. DE EXPRESSIETHEORIE	191
15. DE LITERAIRE THEORIEËN	209
16. DE PERCEPTUELE THEORIE	223
DEEL V DE AFBEELDING VAN DE RUIMTELIJKE VORM	237
17. RELIËF EN AFSTAND	241
18. DE LINEAIRE PERSPECTIEF	255
19. DE PERSPECTIEF EN ANDERE PROJECTIESYSTEMEN	275
DEEL VI BEELDEN MAKEN	295
20. DE KUNST VAN HET AFBEELDEN	299
21. HET TEKENSYSTEEM	311
22. HET TEKENPROCES	327
23. LEREN TEKENEN	343
24. ONTWERPEN	365
KLEURPLATEN	381
NOTEN	389
BIBLIOGRAFIE	407
PERSONENINDEX	419
ZAKENINDEX	425

INHOUD

INLEIDING	1	Schoonheid	38
		Expressiviteit	38
DEEL I		5. Ontwikkeling	39
DE KUNST, HET BEELD EN HET OOG	9	Technieken	39
		De vormgeving	39
1. DE KUNST	13	6. Beeld en werkelijkheid	40
1. De geschiedenis van de kunst	14	Participatie	40
Het begrip kunst	14	Gelijkenis	41
De kunstenaar	16	Presentatie	42
Talent	16		
Het genie	17	3. DE ANALYSE VAN HET BEELD	43
Beelden worden kunstwerken	18	1. Beeldbeschrijvingen	43
2. De waarden van de kunst	19	2. De delen van de schilderkunst	44
De Mona Lisa	20	Alberti en Leonardo	45
3. De kunsttheorieën	22	De academie	45
Essentialistische theorieën	23	3. De beeldelementen	46
<i>Kunst als representatie</i>	23	Kandinsky en het Bauhaus	46
<i>Kunst als expressie</i>	24	Jacques Bertin	46
<i>Kunst als vorm</i>	24	Fernande Saint-Martin	47
<i>De esthetische ervaring</i>	25	De groupe µ	47
Relationele theorieën	25	John Willats	48
<i>De familiegelekenis</i>	25	Het onderwijs	49
<i>De historische theorie</i>	26	4. De vier niveaus van de afbeelding	51
<i>De institutionele theorie</i>	26	Vorm en materie	51
<i>De historische vertelling</i>	27	Vorm en inhoud	51
4. Authenticiteit	27	De vorm	52
Verkeerde attributie	27	Punt, lijn en vlak: elementen van het doen	53
De kopie	28	De prioriteit van het formele niveau	53
De vervalsing	28		
2. DE GESCHIEDENIS VAN HET BEELD	31	4. HET LICHT EN HET OOG	55
1. De eerste afbeelding	32	1. De fysieke wereld	55
Schaduw	32	Meetkunde	55
Gelijkenis	32	Het licht	56
Bijlen en speerpunten	33	Verlichting	56
2. De eerste tekening	34	De objecten	57
Mensapen	34	2. Het oog	57
Kinderen	35	Een optisch instrument	57
3. De functies van het beeld	35	Het netvlies	58
Representatie	36	Het netvliesbeeld	59
Informatie, decoratie en motivatie	36	De andere lagen van het netvlies	59
4. Criteria voor kwaliteit	37	De visuele hersenbanen	60
Levenselijkheid	37	Niet retinale informatie	60
		De cortex	61

Sturing	62	Gewaarwording en concept	98
3. Om het oog heen	63	6. De kleur en de afbeelding	99
De verbeelding	63	De objectieve en de actuele kleur	99
Eidetiek	64	De afbeelding van de kleur	101
De andere zintuigen: synesthesie	64		
4. De fenomenale wereld	65	7. TOON	103
Illusies	66	1. De objectieve en de actuele toon	103
Ambigue figuren	67	Realiteit en afbeelding	104
Abstracte figuren	68	2. De waarneming van toonwaarden	105
5. Zienswijzen	68	De identificatie van de toonwaarde	106
De eigen zienswijze	69	Schaduw	107
Kennis	69		
Aandacht	70	8. TEXTUUR	109
Eigen en anders	71	1. De actuele of visuele textuur	110
Leren zien?	72	2. Analyse van de visuele textuur	111
		De elementen	111
		De dimensies	112
DEEL II		3. Parameters van de visuele textuur	113
HET ELEMENTAIRE NIVEAU	73	Parameters van de elementen	113
		Parameters van de structuur	113
5. DE VORM	77	4. De twee functies van de textuur	114
1. De vorm en het object	77		
De ontologische vorm	77	9. DE EIGENSCHAPPEN VAN DE VORM	117
De visuele vorm	78	1. De figuur	117
2. De elementaire visuele vorm	79	De figuur als omtrek	117
De eigenschappen van de vorm	80	Herkenning van objecten	117
De elementen van de vorm	80	Fenomenale figuur en de figuur van de afbeelding	118
Contrast en gradiënt	81	2. Classificatie van de figuren	118
3. De geïnterpreteerde vorm	81	Geometrische en organische figuren	119
Geïnduceerde vormen	81	Grondfiguren	119
De conceptuele vorm	82	Typen en karakteristieken	120
Zien is interpreteren	83	Eenvoudige en samengestelde figuren	121
Zijn er andere beeldelementen?	84	Symmetrie	121
		Verhoudingen	121
6. KLEUR	85	Karakter van de omtrek en van de hoeken	121
1. Wat is kleur?	86	Tesselatie	122
Filosofie	86	3. Oriëntatie	122
<i>De realiteit van de kleuren</i>	86	Gerichtheid	123
<i>Oorsprong en samenstelling van de kleuren</i>	87	Referentiekaders	123
Natuurkunde	88	4. Grootte	125
2. De kleurwaarneming	89	Waarneming	125
Rood, groen en blauw	89	Constantie	126
Rood-groen, geel-blauw en zwart-wit	89	De grootte van de afbeelding	127
Interpretatie van de kleur	90	5. Plaats	127
3. Hoeveelheid en classificatie van de kleuren	91	6. Betekenis	128
Natuurkundige en psychologische kleuren	91		
Schattingen	91	DEEL III	
Kleurenvergelijkingen	92	COMPOSITIE	129
Kleurennamen	93		
4. Kleurensystematiek	94	10. HET GEHEEL EN DE DELEN	133
Goethe	95	1. Ontwikkeling van het concept	134
Moderne systemen	95	De academie	134
De CIE	96	Regels	135
De dimensies van de kleur	96	Modernisme	136
Wit en zwart	97	Handboeken	136
Bruin en roze	97	2. Eenheid	137
5. Interne representatie van de kleuren	98		

Integriteit	138	Grafieken	184
Eenvoud en complexiteit	138	Pictogrammen	185
3. De ordening van de delen	140	Afbeeldingen	186
Groepering	140	Niet-figuratieve beelden	186
Afstand	141	3. Stijl	186
Gelijkenis	141	Wat is stijl?	187
Mate van gelijkenis	142	Collectieve stijlen	187
Modaliteiten van gelijkenis	142	Kwaliteit van de kunstenaar	188
4. Schema's	143	Kwaliteit van het werk	189
5. Structurele niveaus	145	De oorsprong van de stijl	189
11. VERHOUDINGEN	147	14. DE EXPRESSIETHEORIE	191
1. Modulen en ratio's	148	1. Expressie	191
2. Objectieve en constructieve verhoudingen	148	Twee voorbeelden	192
Afbeeldingen tonen de objectieve verhoudingen	149	Freud over Leonardo da Vinci	193
Constructieverhoudingen	149	Identificatie van de expressie	194
3. Het menselijk lichaam	150	De code van de expressie	195
Antropometrie	152	2. La difference	196
4. De gulden snede	153	Waar komen de verschillen vandaan?	197
Definitie en constructie	153	Ontwikkeling en vaardigheid	197
Het ontstaan van een mythe	154	Het onderwerp	198
Aantrekkelijkheid	155	3. De vrije expressie en het innerlijk van de mens	199
Toepassing	155	Uitgangspunten	199
De betekenis van de proporties	157	Pseudowetenschap	200
Functies van de verhoudingen	158	4. De interpretatie van tekeningen	201
De waarneming van verhoudingen	158	De psychoanalyse	201
		Persoonlijkheid en emotionele ontwikkeling	202
		Cognitieve ontwikkeling	203
		5. De expressieve vorm	204
12. HET BEELDVLAKE, HET VELDE EN DE SCÈNE	161	Abstracte beelden	204
1. Het raam en het platte vlak	161	Figurale kenmerken	205
2. Het basisvlak	162	Kleur en toonwaarde	206
De interne structuur	163	Grootte	207
Energie	163		
Het picturale basisvlak	164	15. DE LITERAIRE THEORIEËN	209
3. Het kader en het veld	164	1. Het verhaal	210
Het kader	164	Iconografie en iconologie	210
Het rechthoekige kader	165	Drie betekenisniveaus	211
Het veld	166	De betekenis van de objecten	211
Verhouding tussen het kader en het veld	168	De nieuwe kunstgeschiedenis	212
4. De scène	169	2. Referentie	213
De ordening van de scène	170	Conventionalisme	214
De toeschouwer	171	Gelijkenis en referentie	214
De scène en het veld	172	David	215
		3. Conventies	216
DEEL IV		Specificatie van de betekenis	217
BETEKENIS	175	Selectie van de tekens	217
		De objecten	218
		Gemotiveerde tekens	218
13. DE VISUELE TAAL	179	4. Tekst en beeld	219
1. Teken en betekenis	180	Tekst en voorstelling	219
Soorten tekens	182	Titels en bijschriften	221
Competentie	182		
Communicatie	183	16. DE PERCEPTUELE THEORIE	223
Context	183	1. De semiotische structuur van de afbeelding	223
2. Visuele tekensystemen	183		
Het schrift	184		

2. Gelijkenis	225	5. De interpretatie	270
Objectieve gelijkenis	225	Interne regels	270
Perceptuele gelijkenis	226	De ambiguïteit van het perspectief	272
De verschijningsvormen van de objecten	227	De robuustheid van de perspectief	273
Waar lijken afbeeldingen op?	228	6. Perceptuele en meetkundige perspectief	273
3. De betekenis van de verf	229		
De fenomenale vorm	229	19. DE PERSPECTIEF EN ANDERE PROJECTIESYSTEMEN	275
De visuele ruimte	230	1. De parallelprojectie	275
Interne en externe omtrekken	230	De orthogonale of rechthoekige projectie	276
Vormbeschrijving	232	Scheve projectie	276
4. Natuurlijke code	233	Isometrie	277
Universeel	234	Varianten	277
		2. Informele methoden	278
DEEL V		Scheve perspectief	278
DE AFBEELDING VAN DE RUIMTELIJKE VORM	237	Convergentie	279
		Omgekeerde perspectief	279
17. RELIËF EN AFSTAND	241	Sferische of kromme perspectief	283
1. De tweedimensionale code	242	De anamorfose	284
De perspectieven	242	Samengestelde projecties	285
Saint-Martin: 26 perspectieven	243	Topologie	286
Gibson: diepte-indicaties	244	3. De perspectief en andere projectiemethoden	286
De vier ruimtecodes	245	De afbeelding als projectie	286
2. De perspectief van kleur en toon	246	Overeenkomsten	287
De ruimtelijke werking van kleur en toon	246	Effectiviteit van de representatie	288
De veranderingen in kleur en toon	246	4. De status van de perspectief	288
Andere vormeigenschappen	247	De kunst	288
3. Overlapping	247	Geschiktheid	289
Transparantie	249	Uniek standpunt en vervormingen	291
4. Licht en schaduw	249	Conventionaliteit	291
De verlichting	250	Creativiteit	293
De lichtzijde en de schaduwzijde	250		
De slagschaduw	251	DEEL VI	
Interpretatie	251	BEELDEN MAKEN	295
Afbeelding van licht en schaduw	252		
18. DE LINEAIRE PERSPECTIEF	255	20. DE KUNST VAN HET AFBEELDEN	299
1. De perspectief van het oog	256	1. Het vakmanschap	299
De centrale projectie	256	Talent	299
Het cyclopische oog	257	Opleiding	300
2. De perspectief van de tekening	257	Oefening	301
De 'construzione legittima'	258	2. De kunst als alibi	301
Misverstanden	259	On not being able to paint	302
Verdere ontwikkeling	259	De kunst van het kind	302
3. De perspectivische opstelling	261	La difference	303
De scène	261	3. Tekenvaardigheid	304
Het projectievlak	262	De constructie van de diagonaal	304
De distantie en de gezichtshoek	263	Vaardigheden	305
De standaard perspectivische opstelling	264	4. Werkwijzen	306
4. De perspectivische constructie	265	Tekenen naar voorbeeld	307
De richting	265	<i>Zelfde medium</i>	307
<i>Het verdwijnpunt</i>	265	<i>Andere media</i>	308
<i>Lucifersdoos</i>	266	<i>Driedimensionale voorbeelden</i>	308
<i>Andere lijnen</i>	268	Tekenen zonder voorbeeld	309
Kromme lijnen	269	<i>De automatische tekening</i>	309
Maten	269	<i>Tekenen vanuit het gebeugen</i>	310
<i>Het meetpunt</i>	270	<i>Tekenen vanuit de fantasie</i>	310

21. HET TEKENSYSTEEM	311	De fasen	345
1. Een model	311	Natuurlijk	346
Enige modellen	311	Kinderen tekenen wat ze kunnen	346
Criteria voor kwaliteit	312	Tekenvaardigheid of artistiekheid	347
Subsystemen	313		
2. Het uitvoeringssysteem	314	2. De ontwikkeling van de	
De lijn	315	tekenvaardigheid	348
Teken van vaardigheid	315	De eerste fase: differentiatie	349
De componenten van het uitvoeringssysteem	316	<i>Perceptuele, motorische en cognitieve ontwikkeling</i>	349
Het tekenvlak	316	<i>Tekens en objecten</i>	350
Het tekengereedschap	316	<i>Compositie</i>	351
De hand	317	De tweede fase: de ruimte	352
Hulpmiddelen	318	<i>Perspectief?</i>	352
De variabelen van de lijn als beweging	318	<i>Afbeeldingen zijn aanzichten</i>	353
<i>Beginpunt en richting</i>	318	De knik	354
<i>Verloop en lengte</i>	318	3. Leren tekenen	355
<i>Druk en snelheid</i>	319	Onderwijs	356
De motorische representatie van de lijn	319	Tekenen op de basisschool	356
3. Het waarnemingssysteem	320	Vaardigheid	357
De zichtbare lijn	321	Incidenteel leren	357
Hulpmiddelen	322	4. Suggesties	358
Overtrekken	322	Uitvoeringssysteem	358
Kader en rasters	322	Waarneming	359
4. Het besturingssysteem	323	Strategieën	359
Selectie van informatie	323	Onderwerpen	361
Twee manieren van zien	323	Voordoën	362
Vertaling	324		
Wat is een lijn?	325	24. ONTWERPEN	365
Volgorde	325	1. Het ontwerp	365
5. Feedback	326	Ontwerp en uitvoering	366
		Opdracht en beginontwerp	367
22. HET TEKENPROCES	327	Soorten beginontwerpen	368
1. Planning	327	Het ontwerpproces	369
De complexe figuur van Rey en Osterrieth	328	2. Creativiteit	369
2. Strategieën	329	Woord en begrip	369
Directe strategieën	329	De studie van de creativiteit	370
Indirecte strategieën	331	Buitengewone of historische creativiteit	371
3. De differentiatiemethode	332	Persoonlijke creativiteit	372
Structuur van de afbeelding	332	Expertise: kennis en ervaring in het domein	373
Volgorde	333	Alledaagse creativiteit	373
Informatie en gemak	333	Proces en product	374
Hoofdpijnen	334	Bevordering van de creativiteit	375
Alledaagse vaardigheden	335	3. De artistieke creativiteit	376
Een voorbeeld	335	Wetenschappelijke versus artistieke	
De differentiatiemethode zonder voorbeeld	337	creativiteit	376
Welke strategie toepassen?	338	Artistiek werk en creativiteit	377
4. Uitbreiding van het model	338	4. Creatief ontwerpen	377
Tekenen naar voorbeeld in een ander medium	339	Het doel van de afbeelding	378
Tekenen naar driedimensionale voorbeelden	339	Informatie verzamelen	378
Tekenen zonder voorbeeld	340	Schetsen	379
Tekenen vanuit de fantasie	340		
Conclusies voor het tekensysteem	341	KLEURPLATEN	381
		NOTEN	389
23. LEREN TEKENEN	343	BIBLIOGRAFIE	407
1. De kindertekening	344	PERSONENINDEX	419
De natuurlijke ontwikkeling	344	ZAKENINDEX	425

INLEIDING

Afbeeldingen zijn bijzondere objecten. Ze bestaan uit verf- of inktvlekken maar we zien er dingen in, mensen, bomen, huizen enz. Dit is vreemd want iedereen weet dat er op het doek geen bomen zijn en geen huizen. Dat we ze toch zien, vinden we zo vanzelfsprekend dat niemand zich echt afvraagt hoe dit komt. Toch is dit een wezenlijke vraag. Ze betreft immers dat wat afbeeldingen onderscheidt van al de andere objecten.

Naar ik aanneem, bent u geïnteresseerd in de beeldende kunsten. Wellicht komt deze interesse voort niet alleen uit een persoonlijke affiniteit of betrokkenheid maar ook uit een engagement waartoe uw beroep u verplicht. In al deze gevallen is dit boek voor u geschreven. Niet om u te herinneren aan al de dingen die u allang weet of tenminste vermoedt, maar om u een nieuw concept te presenteren. Dit is beslist niet het zoveelste boek over kunst. Eigenlijk gaat dit boek niet zozeer over kunst als wel over beelden, in het bijzonder over afbeeldingen. Ook over afbeeldingen is veel geschreven maar een samenhangende theorie over afbeeldingen is er niet. Er zijn wel veel theorieën over deelaspecten maar deze staan veelal los van elkaar als ze niet elkaar tegenspreken. Wat ik met dit boek pretendeer, is betekenisvolle kennis over afbeeldingen te hebben geselecteerd, samengebracht en geordend, en uitgewerkt tot een samenhangende en overzichtelijke theorie. Daarbij is een waarschuwing op zijn plaats: gezien de diversiteit aan opvattingen, perspectieven en benaderingswijzen op het gebied van beelden is het onmogelijk om eenheid in dit gebied te brengen zonder een groot aantal van de soms diep gewortelde en gekoesterde denkbeelden ter discussie te stellen.

Dit boek heeft een lange geschiedenis. Die begon in 1969 toen ik in het laatste jaar van de opleiding tot tekenleraar zat. De academie van Tilburg stond bekend als een goede en degelijke opleiding. Toch waren wij, studenten, er om twee redenen minder gelukkig mee. Zo legde de opleiding naar onze mening te veel de nadruk op het kunstenaarschap en te weinig op de voorbereiding voor het leraarschap. De tweede reden was dat we nauwelijks instructie kregen over tekenen; de gehanteerde didactiek was vooral die van leren door doen. De criteria voor de beoordeling van het werk van de studenten waren ons verre van duid-

delijk. Toen leek het me dat het mogelijk moest zijn om het vak tekenen op een zakelijke manier uit te leggen. We hebben onze onvrede, achteraf gezien op een nogal onhandige manier, aan de opleiding te kennen gegeven. Dit bracht enige commotie teweeg, die echter snel wegebde zonder enige aanwijsbare sporen achter te laten.

Eenmaal afgestudeerd stond ik voor een klas aanstaande leraren primair onderwijs. Ik werd geacht deze studenten te leren tekenen en vooral om hen de didactiek van het vak tekenen bij te brengen, dat wil zeggen hoe zij op hun beurt de kinderen van de basisschool zouden kunnen leren tekenen. In het begin kon ik niet veel anders doen dan me schuldig maken aan wat ikzelf mijn opleiding had verweten. Daar kon ik natuurlijk geen vrede mee hebben. Gelukkig had ik een kleine betrekking en dus de tijd om een en ander uit te zoeken. In eerste instantie probeerde ik me bewust te worden van wat ik deed wanneer ik tekende, waar ik op lette, hoe ik een tekening aanpakte. De beste inzichten kreeg ik echter gedurende de drie jaren van mijn psychologiestudie, die ik kort na mijn afstuderen aan de academie had aangevangen. In het bijzonder de psychologie van de waarneming, methodologie en statistiek hebben me enorm geholpen structuur in het vak tekenen te brengen.

In 1973 besloten we, mijn collega's handvaardigheid, textiele werkvormen en ik, om de krachten te bundelen. Dit resulteerde in één programma voor de drie vakken, een riskante onderneming in de ogen van vakgenoten, waarvoor we echter alle medewerking kregen van de schoolleiding. De lessen werden in grote blokken ingeroosterd voor twee groepen en de drie docenten tegelijk. Zo kregen de studenten één consistent verhaal te horen over de beeldende vakken. Intussen schreven we enkele syllabi voor onze studenten. Vakliteratuur was in die tijd schaars en met uitzondering van Arnheim (1954/1969) en Gombrich (1977) waren het weinig verhelderende teksten. Bij toeval kwam ik een exemplaar tegen van de *Sémiologie Graphique* van Jacques Bertin (1967), dat wegens lichte beschadiging in de uitverkoop lag. Eindelijk een rationeel boek over beelden. Dat was in de nadagen van de vrije expressie, toen men in vakkringen het vak was begonnen te herstellen. Iedereen was het erover eens dat tekenen weer een leervak moest worden maar tegelijkertijd vond

men vanzelfsprekend dat het vak zijn status bleef ontleenen aan de verwantschap met de kunst in de romantische zin van het woord. Misschien door deze tegenstrijdigheid in uitgangspunten (het is niet duidelijk hoe kunst in deze zin kan worden onderwezen of geleerd) en door gebrek aan enige theoretische basis, bleef de inhoud van het vak een discussiepunt. Op onze opleiding hadden we gekozen voor inzicht in het vak en voor vaardigheid. De rode draad van het programma was in grote lijnen dezelfde als die van dit boek. Onze studenten moesten het vak aan de kinderen kunnen uitleggen en hen vooruit kunnen helpen. We waren ons ervan bewust dat we veel van onze studenten vroegen: de meesten hadden jaren daarvoor al besloten dat tekenen, boetseren etc. niet een van hun talenten was, en waren ermee gestopt. Een altijd vol klaslokaal, de inspanning die de meeste studenten leverden, en de verbazing van velen van hen over hun eigen prestaties en die van hun leerlingen op de stageschool, die vaak ver boven verwachting waren, hebben gemaakt dat ik mijn werk vele jaren met enorm veel plezier heb gedaan, tot 2001. Toen kwam een priesteres van de kunst ons vertellen dat we heel verkeerd bezig waren en ze maande ons ertoe om ons tot de kunst te bekeren want “dat was de trend”.

De beeldende vakken kampen met een dubbel probleem: de onduidelijke inhoud en de rechtvaardiging van hun plaats in het curriculum. De diverse schoolvakken hebben hun referentiekader in de wetenschappen die ze vertegenwoordigen. Teken en handvaardigheid missen een dergelijk referentiekader. Er is weliswaar een grote hoeveelheid theoretische beschouwingen over afbeeldingen geschreven maar men heeft herhaaldelijk moeten vaststellen dat een wetenschap van beelden nog niet bestaat. De kunsthistoricus Ernst Gombrich (1977) kon slechts hopen op de komst van zoiets als een linguïstiek van het beeld. De waarnemingspsycholoog James J. Gibson merkte later op dat in tegenstelling tot de goed gevestigde taalwetenschap er niets was dat een wetenschap van afbeeldingen enigszins benaderde. ‘Wat kunstenaars, critici, en kunstfilosofen over beelden te zeggen hebben, heeft weinig te maken met wat fotografen, optici, en meetkundigen daarover te berde brengen. Het lijkt alsof ze niet over hetzelfde onderwerp spreken. Niemand schijnt te weten wat een afbeelding eigenlijk is’ (1986, p. 270). De kunstfilosoof Fernande Saint-Martin (1990) constateerde dat de aard en de wijze van functioneren van de visuele taal ons, na al de millennia van beeldenproductie, nog steeds ontgaan. Toch is er in de laatste vijftig jaar het een en andere gebeurd, anders was dit boek onmogelijk geweest. De Zweedse semioloog Göran Sonesson (1989) wees al op het werk van Gibson zelf en van andere waarnemingspsychologen en vooral op de opmars van de semiologie van het beeld, die ‘weleens de wetenschap zou kunnen blijken die Gombrich en Gibson voorspelden’ (p. 9). Ongetwijfeld heeft de semiologie een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis van beel-

den maar haar benadering is nogal eenzijdig, wat Sonesson zelf erkent, en bovendien is ze te veel gemodelleerd naar de taalwetenschap om een algemene theorie van het beeld te kunnen zijn. Tot dusver is de bestaande theorie over afbeeldingen fragmentarisch en zijn de verschillende segmenten gebaseerd op verschillende, soms tegenstrijdige, opvattingen. Ze is bovendien min of meer beïnvloed door ideeën over de verschillende media en vooral over de kunst (Belting, 2001). Vaak is ze slecht gefundeerd, puur speculatief en zonder enige praktische consequentie. Dat is vooral in het onderwijs duidelijk merkbaar.

Het ontbreken van een wetenschappelijk kader is een grote handicap voor het onderwijs. Dat de kunst, bij gebrek aan een wetenschap over beelden, een kader zou kunnen bieden voor het onderwijs in de beeldende vakken¹, is een illusie. Het is verre van duidelijk hoe de kunst deze functie zou kunnen vervullen. De kunst is in tegenstelling tot de wetenschappen een slecht gestructureerd domein (Efland, 2002) en bovendien kan ze, en daar is iedereen in de kunstwereld het over eens, niet worden onderwezen (Elkins, 2001)². En hoe kan de kunst een adequaat kader zijn als het visuele net zo irrelevant voor de essentie van de kunst is als de schoonheid ooit bleek te zijn? ‘Voor het bestaan van kunst’ - schrijft de vooraanstaande kunstfilosoof en -criticus Arthur Danto - ‘is niet eens een object nodig om naar te kijken’ (1997, p. 16).

Aangezien veel werken van de kunst afbeeldingen zijn, kan de kunst weliswaar voor een groot aantal voorbeelden zorgen, maar iets uitleggen kan ze niet. Uitleg zou moeten komen van de kunstwetenschap, die de kunst zou moeten beschrijven zoals de natuurwetenschappen de natuur beschrijven. De kunstwetenschap echter, zoals al vaker is geconstateerd, staat nu nog in de kinderschoenen. Men hanteert losse concepten, hoofdzakelijk ontleend aan de studie van literaire teksten (Calabrese, 1985). De Franse socioloog Pierre Bourdieu (1996) schets de situatie als volgt: ‘De concepten die worden gebezigd om over kunstwerken te denken en in het bijzonder om ze te beoordelen en te classificeren ‘worden gekenmerkt, zoals Wittgenstein al heeft opgemerkt, door een extreme onduidelijkheid. [...] De verwarring is zowel aanwezig in de concepten gebruikt bij de typering, waarneming en beoordeling van het werk, als in de bijvoeglijke naamwoorden die de kunstzinnige ervaring structureren. Omdat ze deel uitmaken van het gewone taalgebruik en worden gebezigd voor een groot deel buiten de eigenlijke esthetische sfeer, behoren deze categorieën tot het gemeengoed van de sprekers van de taal en zo staan ze een schijnbare communicatie toe. [...] Deze termen en de betekenis die eraan wordt gegeven, berusten op individuele standpunten van de gebruikers, die sociaal of historisch bepaald zijn, standpunten die vaak geheel onverenigbaar zijn.’ (p. 296-7). In de Encyclopedie had Denis Diderot al opgemerkt dat men in de kunst heel verschillende dingen met één woord benoemt en verschillende woorden gebruikt voor een en hetzelfde ding. Wassily Kandinsky wees ook op de vage terminologie van de kunst, die wetenschappe-

lijk werk praktisch onmogelijk maakt. Hij weet deze stand van zaken aan de irrationaliteit waarvan de moderne kunstopvatting is doordrenkt. Het is 'vandaag de dag de algemene opvatting' - schrijft hij - 'dat het gevaarlijk zou zijn, de kunst te ontleden omdat dit het einde van de kunst zou betekenen.' (1979, p. 17). Toen streefde hij er nog naar om het schilderen wetenschappelijk te benaderen, een project dat hij twaalf jaar later al had verlaten. Niemand heeft deze algemene opvatting, die inmiddels de zijne was geworden, zo scherp verwoord als Kandinsky zelf. In 1938 schreef hij: 'In de kunst is er niets gevaarlijker dan tot een uitdrukkingwijze te komen door middel van logische gevolgtrekkingen. Mijn advies is dan ook de logica in de kunst te wantrouwen. De rede, tegenwoordig overgewaardeerd, zou het enige "irrationele" domein vernietigen dat de arme mensheid nu nog rest.' (1987b, p. 149). Het gevolg van zo'n doctrine is een grote hoeveelheid nauwelijks verteerbare geschriften³ waarin veel onzin wordt geopperd, vooral als het gaat om de moderne kunst⁴.

Noch de kunst noch de kunstwetenschap biedt een referentiekader voor het onderwijs. Het is wel zo dat een van de doelstellingen van het tekenonderwijs, van begin af aan, de esthetische vorming is geweest. De hoofddoelstelling echter was leren tekenen, dat ook het middel was om de smaak van de leerling te vormen. De band met de kunst werd steeds nauwer, eerst door de groei van de expressiebeweging, die haar non-interventiedidactiek verdedigde door toenmalige trends in de kunst als voorbeeld te stellen, en later door de toenemende invloed van het vak handvaardigheid. Aanvankelijk was de betekenis van dit vak gering maar die nam in de jaren zestig snel toe en het vak werd voor de tekenleraren een concurrent. Door de bezuinigingen van de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstond een gevecht tussen beide vakken. De tekenleraren dachten hun bevoorrechte positie te kunnen handhaven door zich de kunst toe te eigenen en de tegenstanders in de hoek van de hobby te drukken. 'Ach' - zei ooit een bestuurslid van de vereniging van tekenleraren despectief - 'die maken alleen maar asbakken'. Terwijl de leraren tekenen en handvaardigheid om de lesuren aan het vechten waren, zagen afgestudeerden in de kunstgeschiedenis hun kans schoon en gingen er met de kluiף vandoor.

Er kwam een nieuw vak, de culturele en kunstzinnige vorming (CKV), waarin niet alleen tekenen en handvaardigheid zijn opgegaan maar ook muziek, drama en ook kunstgeschiedenis. Bovendien is door de meer theoretische aard van CKV de ruimte om te tekenen zeer beperkt. Van het vak CKV kan men veel leren, ook over schilderen en tekeningen. Van de andere kant lijkt me, en daar sta ik niet alleen in, dat de beste manier om verstand van tekenen en schilderen te krijgen, is door het zelf te doen. 'De schilderwetenschap' - zegt Leonardo - 'bereikt zijn doelen niet door middel van woorden' (Kemp, 2001)⁵. Dat wil echter niet zeggen dat woorden niet kunnen helpen. Wat ik ernstig vind, is de langzame maar voortschrijdende reductie van het vak tekenen in

het middelbaar onderwijs en de dreiging dat hetzelfde gebeurt op de basisschool.

De docentenopleidingen kregen een nieuwe naam: geen tekenen- of handvaardigheidleraren maar docenten Beeldende Kunst en Vormgeving. De ruimte voor tekenen is tot een minimum teruggebracht. Het vak dreigt verloren te gaan. Mijn leraren op de academie konden weliswaar moeilijk uitleggen hoe je moest tekenen maar ze konden dit wel laten zien. Ze namen je de houtskool of de pen-ceel uit handen en deden zelf op je werkstuk voor hoe je het moest aanpakken. Dat waren belangrijke leermomenten; voor de rest veel oefenen. De methode was zonder meer effectief: ik en mijn studiegenoten hebben goed leren tekenen en schilderen. Efficiënt was ze echter niet: ondanks een grote motivatie en een bovengemiddelde tekenvaardigheid aan het begin van de opleiding hebben we meer dan twintig uur per week moeten tekenen en oefenen, en dit vijf jaar lang. Dit gebeurt op de academies al lang niet meer. In hetzelfde aantal uren moet nu het gehele lesprogramma worden gepast en de opleiding is teruggebracht tot vier jaar. Teken en is nu één van de vakken, soms lijkt het een bijvak dat, zoals Deanna Petherbridge (2010) schrijft, in veel gevallen er zelfs voor lijkt te dienen om de tekenvaardigheid te ontmoedigen⁶. Destijds leerden we ook de lineaire perspectief. Perspectieftekenen is op veel academies jaren geleden al uit het programma geschrapt. Veel van mijn jongere collega's zijn dan ook niet eens in staat een eenvoudige perspectivische tekening te maken. Het komt voor dat het vak niet alleen is opgeheven maar dat zelfs de wens om ermee kennis te maken, wordt veroordeeld: er zijn opleiders die verkondigen dat studenten geen perspectief zouden moeten willen leren. Nu zou bij u de indruk kunnen ontstaan dat dit boek een pleidooi is voor "terug naar vroeger". Dat is echter niet het geval. Het is ook geen pleidooi voor het verbreken van alle banden met de kunst. Niemand ontkent dat kunst en de schoolvakken tekenen en handvaardigheid in elkaars verlengde liggen. Meer dan een eeuw lang zijn de tekeningen van kinderen vergeleken met het werk van grote moderne schilders, die ze op hun beurt tot ideale voorbeelden hebben uitgeroepen. De moderne kunst (net zo goed als de moderne wetenschap) staat echter veraf van de kinderen en de gelijkenis van hun werk met dat van de moderne kunst is oppervlakkig. De problemen die de kinderen tegenkomen in hun tekenactiviteiten, zijn niet die van de moderne kunstenaar maar die van de vroegere schilderkunst, toen deze nog de kunst was van het afbeelden. Kinderen van acht jaar en ouder bijvoorbeeld worstelen met dezelfde moeilijkheden die Giotto grotendeels overwon: volume en ruimte. Hoeveel leed zou de kinderen van groep zes bespaard kunnen blijven alleen al door hen te wijzen op de convergentie van de lijnen bij de afbeelding van ruimtelijke objecten, door ze te leren genuanceerd te arceren enz. Als de kunst onderwerpen moet aandragen dan zouden deze er twee van kunnen zijn, eerder dan de vormtaal van Pablo Picasso of Karel Appel of van welke hedendaagse kunstenaar ook.

Dit betreft ook mijn bezwaar tegen het begrip schoolkunst (Efland, 1976). Kunst op school kan niets anders zijn dan schoolkunst, zoals natuurkunde daar niets anders kan zijn dan schoolnatuurkunde. De studie van de natuurwetenschappen begint op school ook niet met de relativiteitstheorie of de kwantummechanica, maar met de eerste ontdekkingen, die veel eenvoudiger zijn en veel dichterbij de ervaring staan. Maar zelfs het werk van Giotto staat te ver af van de kinderen, net zo goed als dat van Newton. Wie heeft ooit een leerling natuurkunde zien leren door de *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* te lezen? De afstand tussen de wetenschap en de schooljeugd kan alleen worden overbrugd door degelijke schoolprogramma's, die niet mogelijk zijn zonder algemeen aanvaarde theorieën. Voor het tekenonderwijs zijn er geen programma's maar slechts reeksen van losse opdrachten zonder enige onderlinge samenhang. Alleen een consistente theorie van de afbeelding zou voor een solide programma kunnen zorgen.

Er zijn verschillende redenen voor degelijk onderwijs in de beeldende vakken. Een ervan is de belangrijke rol die de beeldende kunsten, en in het algemeen vormgeving, spelen in onze samenleving. Bovendien wordt deelname aan kunstzinnige activiteiten gewaardeerd en als verrijkend en plezierig ervaren. Daarnaast worden er allerlei gunstige effecten aan toegeschreven als goed voor de cognitieve en creatieve ontwikkeling, catharsis enz. Er zijn echter twee andere belangrijke redenen, en nu wordt ik specifiek, voor degelijk tekenenonderwijs, die weinig worden genoemd. De eerste reden, die vooral voor de basisschool geldt, is de kinderen de frustratie besparen die hen overvalt wanneer ze niet langer op eigen kracht hun tekenvaardigheid kunnen ontwikkelen. Dit is een dramatisch moment in het leven van het kind. De frustratie zelf is vervelend en de consequenties zijn dat ook. De kinderen nemen afstand van wat ze jarenlang hebben gedaan en waaraan ze zoveel plezier hebben beleefd, en ook van alles wat eraan gerelateerd is. Hun kennis op het artistieke gebied wordt niet verder uitgebouwd en ze zullen nooit in staat zijn om artistieke producten te beoordelen en te waarderen.

De tweede reden is de omvang en groei van het aantal beroepen die een zekere tekenvaardigheid en vooral verstand van beelden vereisen. Dit betreft het grootste deel van de zogenoemde creatieve beroepen of industrieën. Hieronder wordt niet alleen de beoefening van een van de kunsten gerekend maar ook de industriële vormgeving en mode, reclame en publiciteit, televisie, film, games enz. als ook de opleidingen voor deze beroepen. Daar zijn veel mensen direct of indirect bij betrokken en veel belangen mee gemoeid. Exacte cijfers zijn moeilijk te geven daar verschillende definities van creatieve beroepen worden gehanteerd. Volgens een recent onderzoek (Heijdel & Ter Haar, 2007) was 1,2% van de Nederlandse beroepsbevolking tussen 2004 en 2006 werkzaam in deze sector. De Stichting Atlas voor Gemeenten & SEO

(2005) geeft echter andere percentages: voor 2004 met name 2% volgens een enge definitie en 3,2% volgens een ruimere definitie. Vergeleken met andere geïndustrialiseerde landen is het aandeel van de creatieve beroepen in de Nederlandse economie klein. De verwachting is dan ook dat het in de komende jaren nog flink zal groeien⁷. Naast deze beroepsmatige artistieke activiteit is er die van een grote schare liefhebbers die een van de takken van de beeldende kunst als hobby beoefent en daar veel plezier aan beleeft. Het maatschappelijke belang van al dan niet beroepsmatig verricht artistiek werk is dus aanzienlijk. Iedereen heeft belang bij een hoge kwaliteit van het artistieke product, die alleen wordt bereikt door een hoog expertiseniveau van de producent en een kritisch inzicht van de consument. Daar kan het onderwijs zonder al te veel moeite heel wat aan verbeteren. Veel studenten beginnen aan een artistieke opleiding met een tekenvaardigheid die weinig verschilt van die van een tienjarige. In de laatste jaren van de basisschool hebben ze er nauwelijks iets bijgeleerd en dit kan ook nog gelden voor de middelbare school.

Op de basisschoollleeftijd lijken alle voorwaarden om te leren teken aanwezig behalve één: de hulp van het onderwijs. Het zijn voor tekenen verloren jaren terwijl het juist die jaren zijn waarin allerlei vaardigheden, dus ook de tekenvaardigheid, het gemakkelijkst kunnen worden ontwikkeld. Bovendien zijn de kinderen dan over het algemeen buitengewoon gemotiveerd. Zelden heb ik een kind zo blij gezien als wanneer het echt geholpen wordt met tekenen. Je kunt een kind van groep drie laten zien hoe je bij het inkleuren van een vlak binnen de lijnen blijft (potlood dwars op de omtrek). "Experts" beschouwen dit als een truc, de kunst onwaardig. Voor een kind is dit echter een openbaring: 'weer wat geleerd vandaag!'. Een argument dat vaak wordt aangevoerd vooral tegen het tekenonderwijs, is dat handtekenen ouderwets zou zijn. Waarom zou je leren tekenen als je veel eenvoudiger een foto kunt maken? Ooit heeft men gedacht dat Louis Daguerre de schilderkunst, toen nog de kunst van de afbeeldingen, de genadeslag had gegeven. Vergeten is het argument van de fotografie niet, het schijnt zelfs aan overtuigingskracht te hebben gewonnen door de komst van de computer. Toen begin jaren tachtig van de vorige eeuw de school de eerste computers had aangeschaft, dat waren de Commodore 64 (kB), voorspelde de beheerder dat mijn vak van tekenleraar zijn langste tijd had gehad. De bedreiging kwam van het programma Logo, dat op de Commodore draaide en waarmee de kinderen met behulp van de muis de prachtigste voorstellingen op het scherm konden maken om ze daarna tot heuse tekeningen te printen. Gemakkelijk ging dat echter niet. Wel zat er ook nog een verzameling plaatjes bij het programma, die met een klik konden worden opgehaald en naast elkaar gezet. Trots liet de beheerder me de creaties van zijn jonge zoon bewonderen.

De vraag "waarom zou je leren tekenen als..." kan op verschillende manieren worden beantwoord, bijvoorbeeld

beeld door een tegenvraag te stellen. Waarom zou je een biefstuk met bospaddenstoelen eten als je veel eenvoudiger een pil kunt slikken? Voor de ontdekking van de fotografie was men voor afbeeldingen aangewezen op tekeningen. Voordat de wetenschap en techniek zover waren om voedselsupplementen te produceren, was men voor de inname van vitaminen en mineralen aangewezen op vlees en groente. De fotografie echter heeft de kunst van de schilder niet overbodig gemaakt noch de pillen het vlees. Elk van de vier heeft zijn voor- en nadelen. De camera en de computer zijn waardevolle aanvullingen op het instrumentarium van de artiest. Ze kunnen in bepaalde omstandigheden eventueel het potlood of de kwast en de verf vervangen maar nooit de expertise⁸. Een andere en meer adequate maar verre van eenvoudige manier om de vraag naar het belang van handtekenen te beantwoorden is door juist uit te leggen wat deze expertise van de artiest is en inhoudt. De kunstwetenschap kan dat niet uitleggen. 'In de verschillende kunst domeinen is maar op beperkte schaal onderzoek gedaan naar het kennisbestand en de oplossingsprocedures' (Haanstra, 2001, p. 35).

Een artiest is naast kunstenaar ook een expert op het gebied van beelden en daar gaat dit boek over, in het bijzonder over afbeeldingen. Meestal wordt geen onderscheid gemaakt tussen beide. Afbeeldingen zijn echter beelden die de visuele vorm van objecten tonen, al dan niet onmiddellijk herkenbaar, zoals *Plastic M.O. nr.7* van Har Kroon (plaat 1). Andere beelden doen dat niet omdat ze geen object representeren of ze doen dat op een andere manier. Een foto bijvoorbeeld is een afbeelding, een grafiek is dat niet en *Tektoniek* van Piet van Zon evenmin (plaat 2). Sommige afbeeldingen stellen objecten voor die niet bestaan of die zelfs geen visuele vorm hebben. Centauren bijvoorbeeld bestaan niet en engelen hebben per definitie geen visuele vorm. De eerste kunnen worden afgebeeld de andere niet; ze kunnen alleen in een afbeelding worden gerepresenteerd.

Dit boek gaat over het zien, interpreteren en maken van beelden, over hun vorm en inhoud, over wat men de beeldtaal is gaan noemen. Het gaat dus niet over kunst, tenzij het woord kunst wordt opgevat in zijn oorspronkelijke betekenis, als een bijzondere vaardigheid, als een vak. Het is belangrijk om dit voor ogen te houden omdat, zoals Dominic Lopes opmerkt, theorieën over afbeeldingen traditioneel ressorteren onder de esthetiek⁹. Sinds de kunstgeschiedenis zich het domein van de beelden toe-eigende (Malraux, 1951; Belting, 1994) pleegt men afbeeldingen vanuit het perspectief van de kunst te benaderen. Dit is niet mijn perspectief. Mijn standpunt is dat beelden er primair zijn voor het oog, om te worden gezien. Het is echter niet gemakkelijk om in de omgang met beelden de kunst geheel te vergeten. Om met Hans Belting te spreken, wanneer we het over beelden hebben, vinden we telkens de kunst op onze weg, die van het oude beeld iets fundamenteel anders heeft gemaakt. Wij worden zo diep

beïnvloed door het tijdperk van de kunst dat wij grote moeite hebben om ons het tijdperk van de beelden voor te stellen. Door alles binnen haar domein onder te brengen heeft de kunstgeschiedenis het eigenlijke verschil gewist dat het beeld van het kunstwerk onderscheidt¹⁰.

Beelden zijn objecten van een bijzondere soort. Het zijn zuiver visuele objecten. Een schilderij is een materieel object dat bestaat uit doek en verf, de dragers van het beeld. Het beeld zelf echter is immaterieel. Hierover gaat een mooie passage van de Akten van Johannes, een apocrief geschrift uit de tweede of derde eeuw. Het verhaal gaat over ene Lycomedes, die de pretor van Efese was, op Rome na, de grootste stad van het Romeinse Rijk. Hij was een van de eerste volgelingen van Johannes de Evangelist, die zich samen met Maria in deze stad had gevestigd. Na, samen met zijn vrouw Cleopatra, door Johannes te zijn opgewekt uit de dood, ging Lycomedes naar een vriend toe die schilder was. 'Kom snel naar mijn huis' - zei hij tegen zijn vriend - 'en schilder voor mij de man die ik je zal aanwijzen, zonder dat hij het merkt'. Terwijl hij zijn spullen bij elkaar pakte, antwoordde de schilder: 'Wijs me die man aan en maak je verder geen zorgen'. Eenmaal thuis, wees Lycomedes de schilder een kamer van waaruit men de apostel kon zien zonder zelf te worden gezien. De eerste dag maakte de schilder de tekening en ging daarna weg. Op de tweede dag bracht hij de kleuren aan en leverde hij het schilderij af bij Lycomedes die, blij als hij was, het portret in zijn slaapkamer ophing en het met bloemen en lichten versierde. Johannes die dat zag, riep hem bij zich en vroeg hem: 'Waar ben je mee bezig? Is dit wellicht een van je goden? Ik zie dat je weer leeft als een heiden'. Waarop Lycomedes antwoordde: 'Mijn enige God is hij die mij en mijn echtgenote uit de dood deed herrijzen. Het is u wie ik heb laten schilderen, wie ik tooi, liefheb en vereer. Johannes, die nooit zijn eigen gezicht had gezien, zei: 'Je houd me voor de gek. Zie ik er zo uit, knapper dan je Heer? Hoe kunt jij me ervan overtuigen dat het portret op me lijkt?' Lycomedes bracht hem een spiegel. Toen Johannes zichzelf in de spiegel zag, riep hij verbaasd uit: 'Warempel, het portret is net als ik!'. Hij corrigeerde zich echter onmiddellijk: 'Of, beter, als mijn beeld van vlees, want als deze schilder die mijn gezicht heeft geïmiteerd, mij in een portret zou willen tekenen dan zou hem dat niet lukken en hij zou veel meer nodig hebben dan kleuren, panelen, gips en lijm, de vorm van mijn gezicht en alles wat de ogen kunnen zien'. (Zie Elliott, 2004). Johannes onderscheidt het beeld, zijn uiterlijke verschijning, van de drie materiële instanties die het beeld dragen: het schilderij van hout en verf, het vlees van Johannes zelf en de spiegel. In de spiegel is het beeld het duidelijkst gescheiden van zijn materiële substraat; daar is het puur licht. Het beeld op het schilderij wordt weliswaar gedragen door de verf maar valt daarmee niet samen (Belting, 2001). 'Ik kijk naar het portret van Peter' - schreef Jean-Paul Sartre - 'Door de foto, zie ik Peter in zijn lichamelijke persoonlijkheid. De foto is niet meer het concrete object van mijn waarneming: zij is de materie

van het beeld.' (1940, p. 46). Nog duidelijker is Erwin Panofsky (1970) wanneer hij opmerkt dat het kunstwerk, in tegenstelling tot het schilderij, niet bekeken kan worden door middel van röntgenstralen.

Dit boek is een eerste poging om de kennis over afbeeldingen te verzamelen en te ordenen tot een samenhangend geheel. Deze kennis betreft voornamelijk vlakke afbeeldingen, met name tekeningen en schilderijen. Daar zijn verschillende redenen voor. Vanouds wordt tekenen als de belangrijkste vaardigheid van de artiest beschouwd en de basis van alle beeldende kunsten, die van elkaar verschillen vooral in de materiaaltechnische aspecten. Er is over tekenen ook het meest gedacht en geschreven. De tekenaar en schilder staan voor een aantal problemen die de beeldhouwer of niet heeft of oplost op dezelfde manier als de tekenaar.

De theorie is verre van compleet, maar geeft een duidelijk kader aan dat verder ingevuld en uitgebouwd moet worden. Niet voor elk probleem is een adequate oplossing gevonden; de classificatie van texturen en figuren bijvoorbeeld blijft een onderwerp voor discussie en verder onderzoek. Sommige onderwerpen worden uitvoerig besproken, andere krijgen weinig aandacht en worden zowat en passant genoemd. Bij de bespreking van de kleuren bijvoorbeeld neemt de discussie over het aantal kleuren een aantal pagina's in beslag; de kleurcontrasten daarentegen worden nauwelijks genoemd. De reden is vooral dat over het aantal kleuren vreemde verhalen de ronde doen en dat in de discussies over kleur men vaak het doorslaggevend onderscheid mist tussen natuurkundige en perceptuele kleuren. Kleurcontrasten daarentegen worden in alle verhandelingen over kleur uitvoerig besproken maar hun functie is vooralsnog niet geheel duidelijk.

Dit boek bestaat uit zes delen. Het eerste deel heeft een inleidend karakter; het is een verkenning van het gebied. De bedoeling is het kader aan te geven waarbinnen de theorie in de rest van het boek wordt ontwikkeld. Tevens is het een verantwoording voor de ingenomen standpunten. We gaan eerst na wat de kunst te zeggen heeft over afbeeldingen. Een groot deel van de werken van de visuele kunsten bestaat immers uit afbeeldingen. Een tweede reden is dat afbeeldingen, ook wanneer ze geen kunstwerken zijn, zoals gezegd, plegen te worden benaderd vanuit het perspectief van de kunst. We zullen echter zien dat de kunst nauwelijks in afbeeldingen geïnteresseerd is en er weinig over te zeggen heeft. Het tweede hoofdstuk gaat over algemene ideeën over de schilderkunst uit de periode die voorafging aan het nieuwe, romantische kunstbegrip. Het derde hoofdstuk is een vervolg hierop, toegespitst op de analyse van beelden. We komen drie benaderingswijzen tegen: het beeld als een materieel object, als een voorstelling, en als een visueel object. Alle zijn aspecten van de afbeelding; het laatste is echter het meest fundamenteel: afbeeldingen zijn er in eerste instantie om te worden gezien. Een theorie over afbeeldingen moet dus rekening houden met onze manier van zien. Het

vierde hoofdstuk is daarom een korte verkenning op het gebied van de psychologie van de visuele waarneming. De rest van het boek is ingedeeld volgens de werkdefinitie van de afbeelding maar dan in omgekeerde volgorde: "een door de mens gemaakte en betekenisvolle configuratie van vormen" (Zie tabel 1). Het tweede deel begint met een beschrijving van de vorm, de kleinste visuele eenheid. Vervolgens worden de eigenschappen van de vorm beschreven in vier aparte hoofdstukken. Compositie is het onderwerp van het derde deel. De vormen worden in de afbeelding samengebracht tot een voorstelling. De compositie heeft een representatieve en een esthetische functie. Bij de eerste speelt de groepering van de vormen tot objecten een belangrijke rol; de esthetische kwaliteiten daarentegen zouden vooral worden bepaald door de verhoudingen. De compositie heeft betrekking niet alleen op de ordening van vormen binnen de grenzen van het schildervlak maar ook op de keuze en opstelling van de afgebeelde objecten zowel in de driedimensionale scène als in de tweedimensionale ruimte van het beeldvlak. Het vierde en vijfde deel zijn gewijd aan de betekenis of inhoud van de afbeelding. Er zijn hoofdzakelijk drie theorieën die zowel de aard van de betekenis definiëren als de wijze waarop de afbeelding betekenis krijgt, verklaren. Een ervan is de expressietheorie, die de persoonlijkheid van de artiest beschouwt als de eigenlijke betekenis van beelden en een causaal verband legt tussen vorm en betekenis. De literaire theorieën volgen het model van de taal. Ze hebben vooral oog voor de narratieve inhoud van de beelden en stellen dat elk verband tussen vorm en betekenis op conventie berust. Beide theorieën schieten tekort en kunnen alleen een klein deel van de betekenis van afbeeldingen verklaren. De perceptuele theorie daarentegen, gebaseerd op de visuele waarneming, gaat ervan uit dat afbeeldingen worden gezien en geïnterpreteerd op dezelfde manier als de objecten in de wereld. De band tussen vorm en betekenis is een natuurlijke band; conventies worden echter niet uitgesloten. De perceptuele theorie sluit evenmin een expressieve dimensie uit. De betekenis van de afbeelding valt niet samen met die van de voorstelling. Daaronder ligt een primitiever niveau dat de interpretatie inhoudt van tweedimensionale vormen als driedimensionale. De codering van de derde dimensie is het onderwerp van het vijfde deel. Een afbeelding van een kubus bestaat uit drie romboïde vormen, die we als vierkanten zien en samen als een kubus interpreteren. Er zijn verschillende systemen voor de codering van de derde dimensie op het platte vlak, waaronder de lineaire perspectief.

Het zesde deel betreft de productie van afbeeldingen. (De materiaaltechnische aspecten vallen echter buiten beschouwing). Afbeelden is altijd als een bijzonder vak beschouwd met specifieke kennis en vaardigheden. Wat voor vaardigheden worden aangesproken, hangt af van de taak. Aan de hand van de aard van de taak worden verschillende werkwijzen onderscheiden. Verder wordt de productie van afbeeldingen geanalyseerd vanuit de ar-

Tabel 1. De afbeelding									
visueel object	elementen	vorm	constitutieve eigenschappen	kleur	gradiënt of contrast				
				toon					
				textuur					
			andere eigenschappen	figuur					
				oriëntatie					
				grootte					
		plaats							
		betekenis							
	configuratie	compositie	relaties tussen de vormen onderling	groepering	gelijkenis				
					nabijheid				
					schema	goede vorm			
				interne representaties					
				proporties					
				niveaus	scène				
			veld						
			kader		verdeling vlak				
					balans				
			betekenis		semantiek	code	natuurlijk	perceptueel	
								expressief	
				conventioneel			literair		
inhoud	ruimtelijke vorm	licht/schaduw		objecten					
		atmosferisch perspectief							
		overlapping							
		projecties							
	emotionele respons								
concepten									
materieel object	productie	elementen	punt						
			lijn						
		tekenapparaat	besturing	vaardigheden					
			waarneming						
			uitvoering						
		tekenproces	ontwerp	opdracht / idee					
				studies					
			uitvoering	volgorde					
		strategieën							

tiest, die de afbeelding maakt, en vanuit de handelingen die hij voor dit doel moet verrichten, of, in meer abstracte termen, vanuit het systeem en vanuit het proces. Aan de hand van de meest eenvoudige en controleerbare werkwijze, een kopie maken van een lijntekening, gaan we de structuur na van het tekensysteem en die van het tekenproces. De beschrijving biedt aanknopingspunten voor de ontwikkeling van artistieke vaardigheden. Tekenvaardigheid is een alledaagse vaardigheid, die iedereen die tekent, spontaan in bepaalde mate ontwikkelt. In de meeste gevallen komt er echter een teleurstellend einde aan. Hier ligt een mooie taak voor het onderwijs om deze ontwikkeling te bevorderen in plaats van die te laten doodbloe-

den. In het laatste hoofdstuk kijken we naar het begin van het beeldende proces: naar het idee en het ontwerp, die hun oorsprong hebben in de creativiteit van de artiest. Een aantal woorden krijgt in dit boek een zeer specifieke betekenis, die vaak beperkter is of iets afwijkt van zowel het dagelijks taalgebruik als van het vakjargon van kunstenaars en kunstdeskundigen, en ook van die in de Be-grippenlijst van de Nederlandse Vereniging voor Teken Onderwijs (NVTO, 1984; VONKC, 2012)¹¹. Het is juist de eerder gesignaleerde inconsistentie en vaagheid in het taalgebruik als het gaat over beelden, met al de verborgen theorieën waar woorden naar verwijzen, wat mede de aanleiding voor dit boek is geweest.